

Розділ III

ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ГРАМАТИЧНИХ ОДИНИЦЬ

УДК 811. 161. 2' 02' 36.

Мирослава Баган
(Київ)

ЧАСТКА *ні* ЯК КОРЕГУВАЛЬНИЙ КОМУНІКАТИВ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ

*У статті обґрунтовано надання частці **ні** статусу комунікатива, з'ясовано його функціональне навантаження, проаналізовано значеннєвий спектр виконуваних ним комунікативних актів.*

Ключові слова: частка **ні**, комунікатив, комунікативний акт, заперечне речення, заперечне значення.

*The article substantiates the communicative status of the particle **ni**, found its functional role, analyzes the semantic range of communicative acts performed by it.*

Key words: particle **ni**, communicativ, communicative act, negative sentence, negative meaning.

Особливості вживання заперечної частки **ні** здавна привертають увагу мовознавців [5; 6; 7; 8; 10; 11]. Установлено, зокрема, що вона спеціалізується на спростуванні хибних припущень і функціонує як самостійна комунікативна одиниця, пор.: *Живий? – я дуже нечемно обірвав його і мало не вхопив за вилоги білого халата. – Ні! – дивлячись мені прямо в очі, відповів лікар* (В. Кожелянко). Проте питання її термінологічного визначення досі залишається дискусійним. Мета цієї статті обґрунтувати статус частки **ні** відповідно до специфіки її функцій, з'ясувати значеннєвий спектр виконуваних нею комунікативних актів.

З огляду на те, що висловлення, оформлені часткою **ні**, семантично й інтонаційно завершені, але синтаксично не членовані, їх кваліфікують переважно як слова-речення або нечленовані речення [4, с. 267; 6, с. 25 – 26; 1, с. 139; 5, с. 100 – 101].

А. П. Загнітко вважає, що такі мовленнєві одиниці точніше називати еквівалентами речень, оскільки від граматичних речень вони відрізняються низкою принципів ознак (відсутністю граматичного зразка чи прихованої орієнтації на нього, неможливістю утворення парадигмальних форм, відсутністю номінативного значення у слів, що утворюють їхню конструктивну основу), проте можуть “заповнювати синтаксичну позицію речення і функційно дорівнювати йому – у комунікативному, денотативному, сигніфікативному, когнітивному, семантичному аспектах” [7, с. 80].

На нашу думку, висловлення, оформлені часткою **ні**, хоч і співвідносяться з певними заперечними судженнями у контексті попередньої репліки діалогу (пор.: – *Він живий? – Ні! [Він не живий]*), проте істотно відрізняються від них за своїм комунікативним навантаженням. Якщо за допомогою заперечних граматичних речень мовець описує певний фрагмент дійсності (пор.: *Ці квіти не пахнуть. Я не купив хліба*), то за допомогою частки **ні**

лише висловлює незгоду з певним припущенням, відхиляє його, пор.: *Ці квіти пахнуть? – Ні!*; *Ти купив хліба? – Ні!* Її використання спрямоване не так на вираження заперечного змісту, як на корекцію мовленнєвої взаємодії, вияв незгоди, відмови, опору тощо. О.М. Пешковський з цього приводу зазначає, що *так* і *ні* – “це тільки фрази, тобто інтонаційні одиниці, але не граматичні”, за допомогою яких мовці висловлюють не судження, а лише своє стверджувальне чи заперечне ставлення [11, с. 410 – 411]. Свідченням різного функційного навантаження частки *ні* та співвідносних з нею в кожній конкретній мовленнєвій ситуації заперечних речень є поширені випадки одночасного вживання і частки, і заперечного речення, пор.: *Ну, що ж ви хочете цим сказати, що, чорт його забирай? Що ми повинні припинити пропаганду Сонячної машини? Повинні здатися? Так? – Ні! Не здатись* (В. Винниченко); – *Знаєш, – сказала Лідія, – поверталася б ти до своїх батьків. Ну, вони покричать на тебе, але ж нікуди не дінуться... – Анжела злякано закрутила головою: – Ой, ні, ні! Вони мене нізащо не простять* (Г. Гордасевич); – *Тіло сплигло... і його знайшли? – здогадалася я. – Ні, не сплигло. Вашого чоловіка вбито* (В. Шкляр). Використання двох заперечних одиниць поспіль зумовлене тим, що вони реалізують різні комунікативні потреби мовців: за допомогою частки відкидають хибні припущення, а заперечними реченнями описують своє бачення ситуації.

Саме з огляду на виразне корегувальне спрямування частки *ні* в мовленні видається точнішим витлумачувати її не як особливий тип речень, а як комунікат [3, с. 34; 13, с. 286] чи комунікатив [9, с. 52 – 53; 14, с. 543], яким виконують мовленнєві акти спростування, незгоди, відмови та ін. Термін “комунікатив” більшою мірою відбиває спеціалізацію частки *ні* на регулюванні комунікативного процесу.

А. П. Загнітко піддає сумніву доречність виділення комунікативів на тій підставі, що цей термін “аж ніяк не уможлиблює їхній розгляд на формально-граматичному, семантико-синтаксичному рівнях” [7, с. 81]. Проте з огляду на неграматичний характер аналізованих висловлень [11, с. 410 – 411; 7, с. 82; 14, с. 543], їх вивчення у формально-граматичному аспекті все одно є малоінформативним. Вичерпно схарактеризувати функційний потенціал заперечної частки-комунікатива можна лише на основі аналізу виконуваних нею мовленнєвих актів. Дослідник звертає увагу на те, що й речення виконують певні комунікативні функції, тому, на його думку, немає потреби в розмежуванні речень і комунікативів [7, с. 82]. Безперечно, за допомогою речень також можна передати спростування, відмову, опір, пор.: *Ваша інформація не відповідає дійсності. Я не хочу чаю. Я не дозволю нищити газон*. Проте специфіка речень полягає в тому, що вони виражають певну думку й фактично описують позицію мовця, тоді як комунікативи безпосередньо передають його ставлення, становлять собою мовленнєву дію, а не інформаційне повідомлення. Значеннєве навантаження комунікатива значно багатше, а інтенційне спрямування сильніше, ніж у співвідносного з ним речення. Тому виділення комунікативів як окремої функціональної одиниці мовлення видається нам цілком умотивованим.

Здатність комунікатива *ні* виконувати мовленнєві дії особливо помітна тоді, коли мовець за допомогою нього не спростовує чиїсь хибні припущення, а припиняє або корегує свої чи співрозмовникові наміри, пор.: *–Піду собі. Сергій підхопився, Катерину за руку: – Е, ні! Сідай тепер. Ти мені також потрібна* (Люко Дашвар); *Мамо, іди, нічого не кажи. Тільки – що я неодмінно хочу його бачити. Ні! Чекай. Не треба. Я сама. Ти не ходи* (В. Винниченко); *І от після ведмедів на арену виходить... хто? – авжеж, клоун. І починає... Ні! Ні, не можу я вам переказати циркової вистави. Не піддається вона переказові* (В. Нестайко).

Підтримуючи думку про надання частці *ні* статусу комунікатива, не можемо беззастережно погодитися з висновком деяких дослідників, що він “безпосередньо не пов’язаний із семантикою заперечення” [10, с. 18]. Мовознавці одностайно визнають, що комунікативні акти відмови, незгоди, відхилення, усунення, ігнорування, запобігання, несхвалення, засудження, погрози, нерозуміння ґрунтуються на логічній операції заперечення чого-небудь [2, с. 5 – 19; 12, с. 140]. Демонструючи незгоду, мовець передає

цілком очевидний заперечний зміст, який можна спрощено сформулювати як “я не згоден”. Чинячи опір, людина заявляє: “я не дозволю/ не дам”, виказуючи своє несхвалення, повідомляє “мені не подобається”. Нерідко мовець сам розшифровує свою негаційну дію безпосередньо після її здійснення, пор: **Ні! Ні! Ні!** (*истеричне сяєво Михайлових очей, перейшовши между невротичної краси, ставало бридким*). Я не вірю Микиті (С. Процюк). Тому вважаємо, що, виконуючи різні мовленнєві дії, комунікатив **ні** передає певні заперечні значення. Їх можна описати за допомогою заперечних речень, які, проте, не відбивають усієї семантичної і модальної потужності комунікативів.

Значеннєвий спектр дій, які реалізують за допомогою комунікатива **ні** в українському мовленні досить широкий. Він може означати незгоду мовця з певним судженням (пор.: – *Сьогодні гарна погода. – Ні! Сьогодні дуже вітряно*), відмову (пор.: – *Хочете чаю? – Ні.*), заборону (пор.: *Піду нарву квітів. – Ні!*), небажання вірити в що-небудь (пор.: **Ні!** *Він не міг так вчинити!*), супротив комусь (**Ні!** *Не дозволимо забрату!*).

Комунікатив **ні** може виконувати своє заперечувальне навантаження у структурі інших комунікативних одиниць, пор.: **Ні, ні, я не ту кохав!** (А. Говораadlo). Зокрема, на початку висловлень він експресивно передає відмову від певних уявлень, які потім з'ясовує заперечне речення, пор.: **Ні, не** *для підкупу тратив золото перекопський бей* (Р. Іванчук); **Ні, не** *можна так легковажно кидатися словами, надто вони девальвуються в наш час* (Ю. Мушкетик). Поєднання комунікативного й пропозиційного заперечень посилює акт негації.

У монологічному мовленні комунікатив **ні** входить до тих висловлень, які відбивають відмову мовця від попередніх планів чи уявлень про що-небудь, пор.: *Може, це мій другий батько; ні, не хочу асоціювати його із батьківством* (С. Процюк); *Треба буде поговорити з Мілею... Ні, не говорити, а вигнати її непути [племінницю] в три ший* (Г. Тарасюк); *І тоді нестерпно хотілось знову стати беззахисною, довірливою, нещасною, обдуреною і молодого, молодого! Але потім з глибини душі вставала тиха і ясна впевненість. Ні, це не старість, просто на світі є лише він один, і ніхто з ним не може зрівнятися* (Г. Гордасевич).

У складі висловлень, оформлених стверджувальними реченнями, комунікатив **ні** також засвідчує відмову мовця від попередніх припущень, пор.: *Я вслухаюся усім єством у це нечутні звуки – та ось вони, ось вони долинують – звичайні кроки, звичайнісіньке торкання людських підошов до м'якого піщаного ґрунту, і тому їх заледве чути, хоч ні, це все-таки гучна хода* (В. Шкляр). **Ні, це** *таки рибальське шале, бо ген трохи далі від човна стримлять у березі три спінінгових вудлища, на кінчиках яких безгомінно звисають дзвіночки* (В. Шкляр). На тлі стверджувального висловлення негаційний акт звучить не так експресивно, як на тлі заперечного, проте в обох випадках використання комунікатива **ні** сприяє діалогізації та експресивізації монологічного мовлення.

Характерною властивістю українського мовлення є вираження здивування за допомогою комунікатива **ні**. Уживаючи його на початку висловлення, мовець констатує, що сам вражений своїм спостереженням чи відкриттям, пор.: *Марко її ідеал. Марко безблудний, характерний, всюди й у всім “Марко”! Ні, це чисте диво, що вона не згадувала мені нині знов про його!* (О. Кобилянська); **Ні, це** *треба справді бути або пришепкуватим нахабою, або геніальним слідцем, щоб отак прийти в чужий дім і шкребтиса брудними нігтями в усьому* (В. Шкляр); **Ні, це** *ж треба, в цей день народився і Анрі Беккерель, фізик, що чи не перший помітив дивні властивості “смоляного каменя”* (Л. Костенко). Заперечний комунікатив певною мірою засвідчує недовіру мовця до власних узагальнень, надаючи описуваній ситуації відтінок надзвичайності, непересічності.

Цікаво, що частка **ні** у структурі висловлення може займати й предикатну позицію, пор.: *Фальсифікаціям – ні! Махінаціям – ні! Ні – брехні!*; “**Ні**” *концептуальній русифікації* (День, 26.01.11). Як частина лозунгів, вона зберігає деякі ознаки комунікатива, зокрема його інтенційність, прагматичну наснаженість, інтонаційну виразність, оскільки спрямована на лаконічну й експресивну реалізацію мовленнєвого акту опору.

У монологічному мовленні частку *ні* часто використовують у ролі предиката заперечного речення при протиставленні. Передусім, це дає змогу уникнути повторення предиката попереднього речення, а по-друге, сприяє увиразненню певного висновку чи несподіваного розвитку ситуації, пор.: *Сторінку можна видерти. Історію – ні* (Л. Костенко). – *Сторінку можна видерти. Історію не можна видерти; Міг би перескочити, як перескакують інші птахи, але ж ні!* (Є. Гуцало). – *Міг би перескочити, але не перескочив.*

Насамкінець варто відзначити, що частка *ні* входить до деяких напівфразеологізованих синтаксичних конструкцій. Зокрема, її використання у складі висловлень, утворених за фразеосхемою *Ні, щоб + інфінітив ...*, спрямоване на експресивне викриття нереалізованості певної бажаної дії чи бажаного стану, пор.: – *Ну, парубче, в тебе, здається проблеми з професійним підлабузництвом. Ні, щоб почати робочий день, порадувавши безпосереднє керівництво компліментом!* (М. Соколян).

Отже, частка *ні* в українському мовленні спеціалізується на реалізації комунікативних актів незгоди, відмови, заборони, недовіри, опору, здивування й функціонує або як самостійний комунікатив, або як частина складніших висловлень. В обох випадках її вживання інтенційно насажене й спрямоване на корекцію чиєсь поведінки або думок. У монологічному мовленні частка *ні* передає зміну планів чи уявлень мовця, здивування, стрімкий поворот подій, нереалізованість чого-небудь і сприяє діалогізації та експресивізації викладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В. В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация / В. В. Бабайцева. – М.: Высшая школа, 1979. – 205 с.
2. Боргер Я. В. Комплексный анализ речевых актов негативной реакции (на материале современных драматических произведений): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 “Русский язык” / Я. В. Боргер. – Тюмень, 2004. – 21 с.
3. Валимова Г. В. К вопросу о коммуникативных единицах // Вопросы синтаксиса русского языка / Г. В. Валимова. – Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1971. – С. 29 – 37.
4. Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1975а. – 560 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 368 с.
6. Дудик П. С. Слова-речення *Так, Ні* та їх синоніми / П. С. Дудик // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 4. – С. 25 – 32.
7. Загнітко А. Еквіваленти речення: статус, обсяг і функційна типологія / Анатолій Загнітко // Лінгвістичні студії. – Вип. 19. – С. 79 – 91.
8. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л. А. Булаховського]. – К.: Рад. школа, 1951. – Т.2. Синтаксис. – 408 с.
9. Колокольцева Т. Н. Специфические коммуникативные единицы диалогической речи / Т. Н. Колокольцева. – Волгоград: Изд-во Волгоградск. гос. ун-та, 2001. – 258 с.
10. Паславська А. Й. Заперечення та сфери його дії: семантика, синтактика, прагматика, просодика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.02.15 “Загальне мовознавство” / А. Й. Паславська. – К., 2006. – 35 с.
11. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М.: Гос. уч.-пед. изд. мин. просвещения РСФСР, 1956. – 511 с.
12. Семантические категории в детской речи / Отв. ред. С. Н. Цейтлин. – СПб.: Нестор-История, 2007. – 436 с.
13. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
14. Шаронов И. А. Коммуникативы и методы их описания / И. А. Шаронов // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. – М., 2009. – Вып. 8 (15). – С. 543 – 548.